

FARAGÓ KORNÉLIA

Dialogikus várakozások

A KÉRDEZÉSPROBLÉMA HAJNÓCZY PÉTER PRÓZÁJÁBAN

Lehet-e már érdemben távolodni a Hajnóczy-életművet feldolgozó kritikai kánon értelmezési modelljeitől és mi az, ami az eddigi értelmezési paradigmákba préselt horizontok felszabadítását kezdeményezhetné? Mi történe, ha belátnánk, hogy a Hajnóczy-szövegek egyik poétikai karaktervonása és célja éppen az, hogy radikális kívülállásként határozzák meg az olvasót, olykor felkészületlen kérdezőként? Hogy a figyelem teljessége, az elme szemlélődő jelenléte legfeljebb azt mutatja meg, hogyan érti és hányféleképpen működteti a Hajnóczy-próza a kívüliséget mint irodalomelméleti konstrukciót. A *kérdés* jellemző partnere a *kívüliség*, vannak elgondolások, melyek szerint a kérdezés¹ csak a kívülállás pozíciójából képzelhető el. A Hajnóczy-prózáról értekezve mindenekelőtt a gondolatmenet következő variációját kell érvényesítenünk: a kívüllevés, a külön-lét elbeszélése, a tisztán kivethető viszonylatok hiánya, a kétséget támasztó, a bizalomra nem méltó helyzetek megalkotása „logikailag a kérdést implikálja”² és létrehozza a kérdezés poétikájának előfeltételeit.

A tematikus konstrukció és a kérdés elvileg olyan megfelelők, amelyek egymás hozzáférhetőségének a feltételét is megteremtik. De hogyan értelmezhető a kérdező pozíciója, a válaszadó dominanciája, amikor a szöveg egész stilisztikája-retorikája magát a kérdés-perspektívát formázza és az olvasás csupán explicitté teszi ezt az átfogó kérdésességet? Az ilyen típusú Hajnóczy-szövegek esetében ha másban nem is mutatkozna a redukció, a válaszhányban mindenképpen. Redukció és kiterjesztés együtthatása: a Hajnóczy-életmű ekképpen összefoglalható kettőségeinek a megragadására keresünk eszközöket a kérdés-szerkezetek értelmezésével is. Mindeközben nem feledhetjük, az is egyfajta kérdésesség, a legerőteljesebbek közül való, ami még a kérdésfelvetést is kizárni igyekszik.

Van Hajnóczy Péternek olyan elgondolása is, amelynek fényében nagyon ötletesen és szinte eszköztelenül utasítja el a válasznak irányt adó kérdést, a kérdést, amely megteremt a válasz előképét mintegy érzékeltetve, hogy nincs benne igazi *dialogikus várakozás*. A feltételezett kérdést, amely előzetes tudás-tartalmaival uralja a dialógust voltaképpen az „azonosságában különös” válaszformáció utasítja el: „Talán azt is megkérdezik, mit ebédeltem: Babfőzeléket fasírttal? – Nem – válaszolok. – Babfőzeléket ettem fasírttal”

¹ A kérdezésproblémáról lásd: A kérdező (én) destruktívja. = Györgyjakab Izabella: *A szavak színváltása*. Pro Philosophia, Kolozsvár, 2000.

² Hans-Georg Gadamer: *A kérdés hermeneutikai elsőbbsége*. = *Igazság és módszer*. Gondolat, Bp., 1984. 256.

(*A parancs*, 440)³. Ez a példa azt jelzi, hogyan dekonstruálható a kérdés érvényessége és a feltevésben megjelenő kérdező manőverezési tere, hogyan ingatható meg a kérdés szemantikumban tükröződő autoritása. Miközben a válasz struktúrája oppozicionális formában állítja ugyanazt (némi igei pontosítással), válaszként voltaképpen mégis nem-lege-síti a kijelentést. Ugyanakkor arra készlet, hogy feltegyük a kérdést: mi mindent lehet kifejezni ezzel a megoldással, például egy, az eldöntendő kérdéscsoporttól messzire kerülő szerkezettel, egy olyan szerkezettel, amely a válasznak utat szabó előfeltevésekkel él?

A Hajnóczy-szövegek a kérdésproblémát illetően alapvetően kétféle törekvést mutatnak, a szövegek egy része maga teszi fel a kérdést, figuratív-önreflexív eszközökkel explikálja is a kérdésproblémát, a válaszformálás nehézségeit, másik része az olvasót provokálja kérdéseit illetően, mindeközben pedig *kikérdezhetetlennek* bizonyul. A szövegek egy része tehát maga teszi fel a kérdéseket és a szélesebb tematikus szerveződés dönti el, hogy miként is válhatnak értelmessé ezek a kérdések az olvasó számára, akinek olykor bizony le kell mondania a textus konkrét segítségéről a válaszjelentéseket illetően.

Van, hogy a „nem valószínű, de nem lehetetlen” kontextusa határozza meg a kérdés formáját, esetleg a „nagyon valószínű *feltételezéseké*” több szöveghelyen is, vagy a „majd csak lesz valahogy” nyitottsága, esetleg ezek elemeinek egymásba szövődése tárja fel a *személyes horizontot*, ahol a kérdés igazsága értelmet kaphat. De úgy, hogy az eleven várakozást keltő remény széles távlatai sohase nyíljanak meg a bizonyosságnak. Egy másik kérdéscsoport a „lehetetlen, mégis valószínű” típusú szövegjelentésből ered. A szövegek az idézéseffektust is játékba hozzák, a kérdéseket – a beszélő közvetlen megszólalásaként – idézőjelek keretezik. „Az idézőjel kiemeli a kérdést az elbeszélés folytonosságából. De nem csupán kiemeli: az elbeszélés »belső« határait is adja, mert az idézőjelben szereplő szövegelemek pontosan »azt mondják el«, amit az elbeszélés nem tud ábrázolni (reprezentálni).⁴ A kérdés ebből az értelmezésből kiindulva ablak az elbeszélés által ábrázolhatatlanra, az én-álláspont megszületésének pillanatában keletkező nyelvi forma, a viszonyban-állás alapvető retorikai alakzata. Némely esetben viszont éppen olyan narratív helyzetben merül fel a kérdező identitásának problémája („De ki az, aki rákérdez erre a ...?”⁵), valósul meg valamiféle bizonytalan eredetű, nem pontosított alanyiságú kérdéscselekvés, amikor, ha az elbeszélés nem éppen e vonatkozásban mozdulna ki, biztosan azonosítható én-kérdést is várhatnánk. Más szöveghelyeken az önmegszólító kérdéstípus az „én” belső formáját megalkotó módszerré válik, a kérdés az én helyén te-t vagy ő-t mond, megteremtve ezáltal az önkimondás áttételességét. A te vagy az ő úgy jelenik meg az én működésében, hogy létrehozza a dialogikus disszimuláció perszonális szövegterét.

Azt mindenképpen hangsúlyoznunk kell, mert nagyon lényeges, hogy sokszor szereplői önteremtő konstrukció a kérdés. Hajnóczy Péter látszólagosan ellentmondásos kérdésstratégiáinak egyike szerint a beszélő kérdéssel *jelenti ki* önmagát. Önmegmutatkozási kérdésekben kijelentett viszonyt feltételez az alaphelyzethez, az alapproblémához és ezek vonatkozásában önmagához. A kérdés mint *önleíró szó* lép funkcióba és ezzel rendelkezik bizonyos performativitással.

³ Az idézetek forrása, Hajnóczy Péter: *A fűtő – M – A halál kilovagolt Perzsiából – Jézus menyasszony – Hátrahagyott írások*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1982

⁴ Németh Marcell: Hajnóczy Péter. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1999. 32.

⁵ Németh Marcell: i.m.: 31.

A kérdés mint a bizonytalansági vonatkozás nyelvi formája nem megmutat, nem rámutat, éppen csak mutat valami felé, azzal, hogy rákérdez, hogy kérdésesnek minősít. A tanácstalanság, a „tétovaság”, a félszeg érzés, a „lassú tájékozódás” „a bizonytalan jellegű, tárgyaltan szorongás”, a „megmagyarázhatatlan félelem”, „az elképzelhető magyarázatok latolgatása”, a találgatás, a „furcsa és rejtett értelmek”, „az újonnan feltételezett szempontok vizsgálata”, vagy éppen a radikális kétely az, ami az elbeszélő vagy az elbeszél személyes életének kontextusában kifejtett kérdésként fogalmazódik meg. Gadamer gondolatait⁶ alapul véve, valamilyen formában minden tudás áthalad a kérdésen. A tudás összefüggése a kérdéssel a legintenzívebben mégis talán akkor mutatkozik, amikor az közvetlenül kérdez rá a tudást állító tudásra: „Tudom. De: tudom-e?” (*A parancs*, 438) Az illokúciós hangsúllyal feltett kérdés az önfelmérő kételkedés cselekvő karakterű jelentéseit hordozza.

A „bizonytalan gyanú” is kifejező példa, amikor a gyanúból eredő bizonytalanság bizonytalansága nyer hangsúlyt, és így végképp nem tehet mást a Hajnóczy-elbeszélés, mint hogy kérdéseket generál. A gyanú lelkiállapota – a gyanakvás, a gyanúság mozzanata („gyanúsán őszinte”), a gyanúsítás – szinte minden változatában előfordul a „nem tiszta” jelzésére, a megítélésbeli ingadozások megjelenítésére. A kételkedés, a gyanú, a szereplői-elbeszélői szubjektum reflexivitását minden vonatkozásban eleve a kérdésességnek rendeli alá és csak ezen belül az etikai-poétikai jelentésazonosításnak. Az olvasás problémája főként az, hogyan szembesülünk *mi* a szereplői-elbeszélői személyre szabott kérdés érvényességével, hogyan képes a kérdés személyre szabottsága érvénnyel hordozni az „univerzalitást”? Megtörténik az is, hogy vizuális értelmezési törekvések („megpróbálta értelmezni a látottakat”) keretezik a kérdésességet, és a szöveg felhívja a figyelmet az értelmezési polivalencia lehetőségeire. Nagy valószínűséggel külön kellene beszélni a felejtés és a kérdésesség összefüggéseiről. A lényeg mindenképpen az, hogy a felvonultatott értéshelyzetekben a jelentésösszegzés lehetősége minden alkalommal a kérdésben van. A kérdésesség e szövegeket illetően közösnek mondható jelentéshorizont.

Olykor a kérdezés kérdésessége is felmerül, az például, hogy a „hogyan rákérdezni arra, amit nem tudsz” sémáját leképező szóból, az időre vonatkozó, tudakoló szóból, hogyan lesz, hogyan lehetne „másikra tekintő” szó: „halogatta a pillanatot, hogy feltegye ezt a cseppet sem szokatlan, ártatlan kérdést, amely tartalmát és jellegét tekintve egyszerűen riasztó *mássá* vedlett: a cél nem az volt, hogy megtudja, hány óra, hanem, hogy *kitől* tudja meg.” (*Hány óra?* 169). A funkcióváltás (a *hányról* a *kitől*-re való átállás) következtében a gondolkodás középpontjában nem a dialogikus értelem előállítás, hanem a dialógusba vonható Másik kijelölése áll, a „kit szólítson meg”, „kihez forduljon” mélységes problematikuma. A kérdés az időre való rákérdezéssel nem a megosztható tudás megszerzésének eszköze, hanem, kimondva is, a Másikhoz fordulás lehetősége. Minthogy az „átvedlést” követően a kérdés már nem feleletvárás, az az érzésünk, mintha az elbeszélés az alakzatlétesülés egy különös módozatát vinné színre, bár nem „a pátosz és nem is a gondolatlétesítés eszköze”. A kérdés értelemváltása, átértékelődése más szöveghelyeken is megjelenezik: „A látszólag egyáltalán nem a tárgyhöz tartozó kérdés hirtelen mintha rejtett és titkos

⁶ Hans-Georg Gadamer: i.m. 254.

⁷ Heinrich Lausberg elgondolásáról lásd: Szikszainé Nagy Irma: A kérdésalakzatok tipizálásának gondjai. = A stilisztikai alakzatok rendszerezése. Szathmári István szerk. Bp., 2006. 68–73.

értelmet nyert volna” (*Hány óra?* 168). És akkor most egy példa, arra, hogyan hozza létre két egymásnak feszülő kérdés a tekintetnélküliség szituációját egy kórházi beszélgetésben: „Meghalok?” – teszi fel a kérdést az egyik ember, „Rágyújthatok?” – kérdezi a másik.

Némely szöveghelyen a válasz nélküli kérdés biztosítja a szerkezet nyitottságát, a beszélő önmagához intézett kérdésének célja és feladata leginkább csak az, hogy kihozza a válasz képtelenségét: „*De hol vagyok én?*” „Ezt a kérdést részegségéből éjszaka felébredve tette fel magának, fél három körül, és *nem kapott rá választ*”. (*Jézus menyaszonja*, 514). A lokális deixis lehetetlensége, a helyzetet hiánya az én-tapasztalás kérdésességét közvetíti. Az alkohollal való újrafeltöltődés tematikai súlyát jelzi, hogy *az* hozza meg a helyazonosságából, *hol-létének* bizonyosságából kikölkent alak válaszképességének a helyreállítását az egzisztenciális alapkérdést illetően.

Másutt az önmagához intézett kérdés a válaszképtelen figura kudarcérzeteit közvetíti és olykor újabb kérdések sorát generálja, a kétségeskedés hangján: „*Ha még ezt is képtelen megválaszolni*, hogyan nyilatkozhat súlyosabb ügyekben az igazságról? Hogyan állíthatja: csakugyan így történt minden és nem másként, nem a büntetéstől való félelem torzította el és rendezte újra számára kedvező módon az eseményeket?” (*Hány óra?* 168). A dubitatív hangvétel a tisztázásra váró alapkérdés ismeretében („Volt-e melltartó a művésznőn... ?”) parodisztikus hatású szimulációnak tűnik és egy megbolydult viszonylatú gondolkodásra utal. „M-et kényszerképzethez hasonló érzés kerítette hatalmába, hogy tisztázza ezt a kérdést amennyiben ez nem sikerül, sem ordítva, sem az atyailag kérlelő tekintetekkel feltett kérdésekre *nem lesz képes kielégítő választ adni*.” A szóban forgó belső kérdés egyébként „illetlen tolokodással és pimaszul” löki félre a kihallgatási, *kikérdezési* helyzet más kérdéseit. A válaszképtelenség szemantikája a teljes érdemtelenység képzetét is kiválthatja: „Aki – úgy érezte egy pillanatilag – még bizonyos vasajtókra vonatkozó kérdésekre *sem képes válaszolni*, amelyet nem mások a rosszhiszeműség vádjával (mégoly eltúlzottan és alapos indok nélkül) gyanúsítható idegenek, de kizárólag és egyedül ő maga kényszerült önmagára szögezett ujjal feltenni, eljátszotta ebben a szobában a pohár víz iránti igény jogát” (*M*, 249).

Másutt a kibúvót, a menekülést rejtő kérdés egy tárgy földre zuhanásában nyer formát a szereplői szubjektum verbális megnyilvánulásának üres helyén: „A kérdés, amelyet szorult helyzetében készségesen, haladék nélkül segítséget nyújtó s földre zuhant söröskorsó őt magát megkímélendő, *helyette és mintegy a nevében* felelősen eljárva feltett, nyilvánvalóan nem a »tárgyra« vonatkozóan, szó és betű szerint volt értendő.” (*M*, 248). Ez a kérdés-helyzet az értelmezőt Paul de Man megállapítására emlékezteti arról a szerkezetről, amely egymást kölcsönösen kizáró jelentéseket hoz létre: „a szó szerinti jelentés arra a fogalomra (a különbségre) kérdez rá, amelynek létezését a figuratív jelentés tagadja.”⁸ De nem ironikus-e a helyzet, ha szó hiányában, a szó helyén merül fel az úgynevezett betű szerinti jelentés problémaköre?

A szövegek egyike felvet még egy problémakört, a kimondatlan kérdés témáját, de a kimondatlan kérdés és a lehetséges válasz kapcsolata is felmerül, mint ahogyan a szöveg-idegen, a helyzetidegen kérdéseké is. A kérdésválaszték sokszor mint a megszólaltatási rendszer jelentékeny eleme kerül funkcióba. Mindig lényeges, hogy ki hordozza a kérdést

⁸ Paul de Man: *Az olvasás allegóriái*. Ictus Kiadó és JATE Irodalomelmélet Csoport, Szeged, 1999. 21.

és egyáltalán van-e a kérdezettje a kérdésnek? Hogy belső kérdésről van-e szó, vagy éppen a kérdezett kívülre helyezésén, külső megjelenítésén van a hangsúly.

A kérdésség egy másik szintű rendjének áttekintésére készítetnek a reduktív-ismétléses irányultságú szerkezetek, amelyek esetében az értelmezőnek el kell fogadnia, hogy a szerkezet karaktere és szelleme korlátok közé szorítja. Az értelmezésnek azt mutatja meg, hogy a kérdésség az egyetlen lehetséges kifejezése a máshogy meg nem fogalmazhatónak. Így a reduktív gondolkodás és a kérdés viszonyának külön témakört kell alkotnia. A kérdés a reduktív-repetitív szöveg sajátosságának az alapformája, a szöveg voltaképpen a kérdésség sajátos értelmezése. A mindent a maga képére formáló értelmezés egyik kitértése az, hogy kérdéseket tesz fel az önmagában is kérdező formának, az alapvetően kikerdezhetetlennek. Így történhet meg azután, hogy az elemzés „szellemiségében” olyannyira eltér attól szövegéből, amelynek alapján formáltatott: nem reprezentatív értelmezéshez vezet, hanem megengedhetetlen magyarázathoz. Aki sokat tud a Hajnóczy-féle redukcióról, annak azt is kell tudnia, hogy egészében véve kérdő irányultságú, olyan szöveg munka, amelyben a nem-jelenlétnek, a mínusz-eljárásnak mindig kérdő vagy kérdésre utaló, kérdést implikáló jelentése van.

Mégis létezik olyan értelmezői elképzelés miszerint a hiány kiigazítását, kipótlását követelné meg ez a szövegfajta. Az értelmezés sokszor a kiegészülés effektusainak vonalán közelíti meg a műveket, mert az aspektuslátás, a hiányos látás, a fragmentált mutatás rendkívüli módon zavarba hozza. Hozzáadást konstruál, holott az lenne igazán fontos, hogy a hiánykonstrukciókban megvalósuló értelemtapasztalat révén nyerjen jelentést a szöveg és ne a különböző hozzáadásokban, kiigazításokban, kitöltésekben. Az értelmezés veszélye itt elsősorban abban rejlik, hogy a redukció generálta kérdésség nyomán megjelenik és hangsúlyossá válik a hozzáadás eseménye. A kiegészítésekben a *hozzá tartozás* jelentésének feltételezése torzíthatja a jelentést. A kívánt hatáshoz mért ellipszis, olyan hiányt alkalmaz, amely kérdésként funkcionál és az előállítási technikák sorozatos hasonlósága ezt a kérdést erősíti. Nem a kitöltés, hanem a kérdéshordozó zéró „konstrukciós szerepének” a megvilágítása a feladatunk. „a kifejezés egy pontosan bemért terének az üresen hagyása”. (Lotman). Semmiképpen sem tekinthetünk úgy a mínusz-fogásokra, mint a hozzárendelések és összeköttetések magalapozására. A jelen-alapú ismétlésjelentés állandó mozgásban van, állandóan termelődik, a kérdezés aktusát szerkezeti szintre emelve. S ezekben a sajátos dinamikus mintázatokban, érzelemmentesen görgetett mozdulatokat, a belső gondolati vagy reflexív környezetüktől megfosztott gesztussorokat tapasztalunk, semmi mást. Nincsenek reflexív kérdések, nincsenek lelkek és individuumok, nincs belső beszéd. Ami van, az a hiány gondos kibontakoztatása, és ami nincs, azért nincs, hogy az értelmezés se hozza be. Mert ami nincs, az az ismétlési sor célját és logikáját, magát a nyitottságban létesülő kérdést testesíti meg. Hajnóczynál a reduktív célokra kiválasztott ismétléses szerkezetek a kiterjesztés és redukció együtthatását valószínűsítik meg. Az ismétlések szinte egyetlen elképesztően felerősített jelentéssé csúsznak össze, közben főként a változók játszanak, a változatlanok az unalmat, a kimerülés egyes fokozatait mérik, amely fokozatok pontosan annyiban térnek el az előbbiektől, amennyivel jobban unjuk már a rögeszmés technikát és amennyivel türelmetlenebbül várjuk a továbbblendítő(?) értelmet. Ez a várakozás nem enged teret a figyelem lankadásának, és folyamatosan azt

kérdezi, hogy a szöveg mozzanatnyi új dimenzióra téve szert, merre, hova mozdul éppen, lezárva az utat bizonyos végtelen értelmek számára.

A kérdés itt sajátos formamegoldás és ebben a reduktivitásban nincs szerepe a tényleges kérdő formának, a kérdőjel írásjelként egyetlen ilyen szövegben sem válik szövegszervező elemmé. Ez a két véglet jelöli ki a határokat, amelyek között vizsgálódunk kell. Egyik oldalon állnak a kérdő mondatos elgondolások, a másik oldalon a kérdéseket implikáló, de a kérdőjelet a maga jelszerűségében nem ismerő szerkezetek, amelyek egyáltalán nem gátolják, csak éppen semmiben sem segítik az értelmezés bevált formáit. Amennyiben sikerül megtalálnunk a két pólus poétikai értelmét és megközelíthetőségét, akkor mondhatunk valamit ebben a témakörben Hajnóczy Péter prózájáról. Ezek az ellenirányú tendenciák azok a módzatok, amelyekkel a szöveg felveheti céljai közé a *nyitva tartani a nyitottat* feladatát: ez az a szöveg cél, amely rendkívül érdekes hermeneutikai perspektívákat villant fel. Az a szöveg cél, amely nem valósulhatna meg a különböző kérdésstratégiák kidolgozása nélkül.